पठतु संस्कृतम्

कोविद:

चतुर्थ-पाठः

अन्वयः - १

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ।।

पदविभागः

अन्येद्युः, आत्मानुचरस्य, भावम्, जिज्ञासमाना, मुनिहोमधेनुः,
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्, गौरीगुरोः, गह्वरम्, आविवेश

सन्धिः

अन्येद्युः + आत्मानुचरस्य - विसर्ग-रेफः,
भावम् + जिज्ञासमाना - अनुस्वारः
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम् + गौरीगुरोः - अनुस्वारः
गौरीगुरोः + गह्वरम् - विसर्ग-रेफः,

अन्वयः - १

सामान्यार्थः

द्वाविंशे दिने सेवां कुर्वतः दिलीपस्य परीक्षां कर्तुं नन्दिनी वने गृहाम् एकां प्राविशत् |

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	आविवेश
प्रथमा	-	जिज्ञासमाना , मुनिहोमधेनुः
द्वितीया	-	भावम्, गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्, गह्वरम्
षष्ठी	-	आत्मानुचरस्य, गौरीगुरोः
अव्ययम्	-	अन्येद्युः

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	आविशेश	प्राविशत्
का आविवेश ?	मुनिहोमधेनुः	वसिष्ठस्य यग्योपकर्त्री गौः नन्दिनी
कीदृशी मुनिहोमधेनुः ?	जिज्ञासमाना	ज्ञातुम् इच्छन्ती
किं जिज्ञासमाना ?	भावम्	अभिप्रायम्
कस्य भावं ?	आत्मानुचरस्य	स्वस्याः सेवायां निरतस्य दिलीपस्य
किम् आविवेश ?	गह्वरम्	गुहाम्
कस्य गुह्वरम् ?	गौरिगुरोः	पार्वत्याः पितुः हिमालयस्य
कीदृशं गह्वरम् ?	गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्	
	गङ्गायाः जलपातस्य समीपे नूतनतया प्ररूढैः युक्तम्	
कदा आविवेश ?	अन्येद्युः	द्वाविंशे दिने

अन्वयः - १

अन्वयः

अन्येद्युः आत्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः गङ्गाप्रपातान्तविरुढशष्पं गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ।

तात्पर्यम्

एकविंशतिदिनानि गतानि । द्वाविंशतितमे दिने एका घटना अभवत् । मुनिधेनुः नन्दिनी दिलीपस्य भावं परीक्षितुम् इष्टवती । अतः सा तस्मिन् दिने गङ्गाप्रपाते यत्र तृणानि बहूनि आसन् , तादृशम् एकं महागह्वारम् (गुहां) प्रविष्टवती ।

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

1. अन्येद्युः - अव्ययम्
2. आत्मानुचरस्य - अ. पुं. 'आत्मानुचर' शब्दः ष. ए
3. भावम् - आ. पुं. 'भाव' शब्दः द्वि. ए.
4. जिज्ञासमाना - आ. स्त्री. 'जिज्ञासमाना' शब्दः प्र. ए.
5. मुनिहोमधेनुः - उ. स्त्री. 'मुनिहोमधेनु' शब्दः प्र. ए.
6. गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम् - अ. नपुं. 'गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्प' शब्दः द्वि. ए.
7. गौरिगुरोः - उ. पुं. 'गौरिगुरु' शब्दः ष. ए.
8. गह्वरम् - अ. नपुं. 'गह्वर' शब्दः द्वि. ए.
9. आविवेश - आ + विश् धातुः लिट्-लकारः परस्मैपदी प्र. ए.

अन्वयः - १

समासः

आत्मनः अनुचरः, तस्य - षष्ठी-तत्पुरुषः
होमस्य धेनुः - षष्ठी-तत्पुरुषः
मुनेः होमधेनुः - षष्ठी-तत्पुरुषः
गङ्गायाः प्रपातः - षष्ठी-तत्पुरुषः
गङ्गाप्रपातस्य अन्तम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
गङ्गाप्रपातान्ते विरुढानि - सप्तमी-तत्पुरुषः
विरूढं शष्पम् - कर्मधारयः
गन्गाप्रपातान्तविरुढानि शष्पाणि यस्मिन् तत् - बहुव्रीहिः
गौर्याः गुरुः , तस्य - षष्ठी-तत्पुरुषः

अन्वयः - २

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः |
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गाद् उद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ||

पदविभागः

ततः, मृगेन्द्रस्य, मृगेन्द्रगामि, वधाय, वध्यस्य, शरम्, शरण्यः,
जाताभिषङ्गः, नृपतिः, निषङ्गात्, उद्धर्तुम्, ऐच्छत्, प्रसभोद्धृतारिः

सन्धिः

ततः + मृगेन्द्रस्य - विसर्ग-उत्वम्
नृपतिः + निषङ्गात् - विसर्ग-रेफः
निषङ्गात् + उध्दर्तुम् - जश्त्वम्

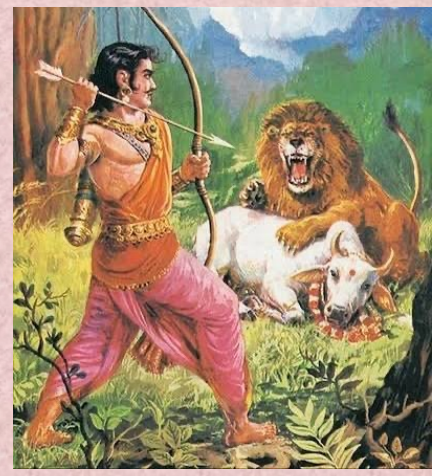

अन्वयः - २

सामान्यार्थः

दिलीपः सिंहं हन्तुं बाणम् उध्दर्तुम् इष्टवान् ।

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - ऐच्छत्

प्रथमा - मृगेन्द्रगामी, शरण्यः, जाताभिषङ्गः, नृपतिः, प्रसभोद्धृतारिः

द्वितीया - शरम्

चतुर्थी - वधाय

पञ्चमी - निषङ्गात्

षष्ठि - मृगेन्द्रस्य, वध्यस्य

अव्ययम् - ततः, उद्धर्तुम्

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

ततः गवि तिष्ठतः सिंहस्य दर्शनानन्तरम्
ऐच्छत् अवाञ्छत्
कः ऐच्छत् ? नृपतिः राजा दिलीपः
कीदृशः नृपतिः ? मृगेन्द्रगामी सिम्हगमनः
पुनः कीदृशः ? शरण्यः रक्षकः
पुनः कीदृशः ? प्रसभोद्धृतारिः बलात् निवारितशत्रुः
अरिः उद्धृतः
कीदृश सन् ऐच्छत् ? जाताभिषङ्गः समुत्पन्न-पराभवः

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

किम् ऐच्छत् ?	उद्धर्तुम्	स्वीकर्तुम्
किम् उध्दर्तुम् ?	शरम्	बाणम्
कुतः उध्दर्तुम् ऐच्छत् ?	निषङ्गात्	तूणीरात्
किमर्थं शरम् उध्दर्तुम् ऐच्छत् ?	वधाय	संहाराय
कस्य वधाय ?	मृगेन्द्रस्य	सिंहस्य
किदृशस्य मृगेन्द्रस्य ?	वध्यस्य	हननार्हस्य

अन्वयः - २

अन्वयः

ततः मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः (सन्) वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत् ।

तात्पर्यम्

अनन्तरं यदा दिलीपः सिंहम् अपश्यत् ,धेनोः आक्रन्दनम् च अश्रृणोत् । तदा तस्य अपमानम् अभवत् । सः शत्रूणां विनाशने पटुः । आश्रितानां रक्षणेऽपि समर्थः । सिंहेन नन्दिनी आक्रान्ता । तत्क्षणे एव दिलीपः सिंहं मारयितुं तूणीरात् बाणं स्वीकर्तुम् इष्टवान् ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

1. ततः - अव्ययम्
2. मृगेन्द्रस्य - अ. पुं. 'मृगेन्द्र' शब्दः ष. ए.
3. मृगेन्द्रगामि - न. पुं. 'मृगेन्द्रगामिन्' शब्दः प्र , ए
4. वधाय - अ. पुं. 'वध' शब्दः च. ए.
5. वध्यस्य - अ. पुं. 'वध्य' शब्दः ष. ए.
6. शरम् - अ. पुं. 'शर' शब्दः द्वि. ए.
7. शरण्यः - अ. पुं. 'शरण्य' शब्दः प्र .ए.
8. जाताभिषङ्गः - अ. पुं. 'जाताभिषङ्ग' शब्दः प्र. ए.
9. नृपतिः - इ. पुं. 'नृपति' शब्दः प्र. ए.
10. निषङ्गात् - अ. पुं. 'निषङ्ग' शब्दः प. ए.
11. उद्धर्तुम् - अव्ययम्
12. ऐच्छत् - इष् धातुः , लङ् लकारः , परस्मैपदी प्र. ए
13. प्रसभोद्धृतारिः - इ. पुं. 'प्रसभोद्धृतारि' शब्दः प्र. ए.

अन्वयः - २

समासः

मृगाणाम् इन्द्रः, तस्य - षष्ठी तत्पुरुषः
जातः अभिषङ्गः यस्य सः - बहुव्रीहिः
नृणां पतिः - षष्ठी तत्पुरुषः
प्रसभेन उद्धृताः - तृतीया तत्पुरुषः
प्रसभोद्धृताः अरयः येन सः - बहुव्रीहिः

विज्जिका

- स्वतन्त्रकाव्यं रचितवतीषु कवयित्रीषु विज्जिकायाः अग्रस्थानम् अस्ति ।
- 'विजयाम्बिका' इति एतस्याः अपरं नाम अपि आसीत् ।
- विज्जिकायाः कालः कः आसीत् इति निश्चयरूपेण कथनं यद्यपि कष्टकरं, तथापि विद्वांसः एवं तर्कयन्ति यत् सा अष्टमे शतके आसीत् इति ।
- कर्णाटकराज्यम् एतस्याः जन्मस्थलम् ।
- 'कौमुदीमहोत्सव' नामकम् ऐतिहासिकं नाटकं रचितवाती अस्ति एषा ।
- २० तमस्य शतकस्य पूर्वार्धे केरलराज्ये एतत् नाटकं प्राप्तम् ।
- एतया रचिताः रमणीयाः ३० श्लोकाः अपि उपलभ्यन्ते ।

तिरुमलाम्बा

- १६ शतके जाता एषा विजयनगरराज्यस्य अच्युतदेवस्य पत्नी ।
- 'वरदाम्बिकापरिणयः ' नाम चम्पूग्रन्थः एतया लिखितः ।
- ग्रन्थस्य अन्ते एषा स्वविषये उक्तवती अस्ति इत्यतः एतस्याः देशकालादिविषयाः स्फुटतया ज्ञायन्ते ।
- वरदाम्बिकापरिणयः कश्चन ऐतिहासिकः ग्रन्थः ।
- वरदाम्बा एतस्याः सपत्नी भवति ।
- तथापि उदारहृदया एषा तां काव्यदृष्ट्या पश्यन्ती रमणीयतया वर्णितवती अस्ति ।
- ललितपदरचना, वर्णचातुर्यम् इत्यादयः एतस्याः काव्यस्य वैशिष्ट्यम् ।

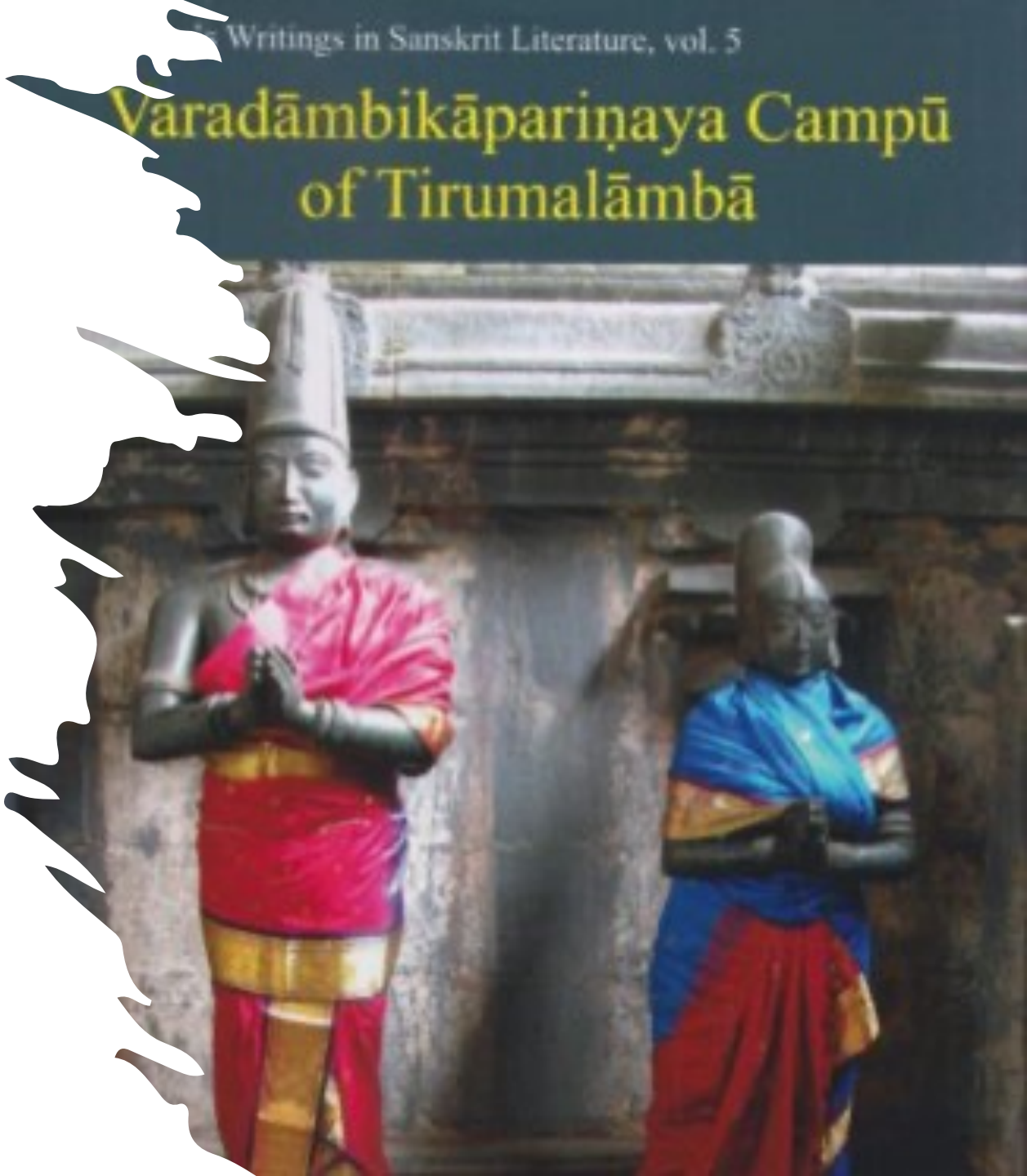

रामभद्राम्बा

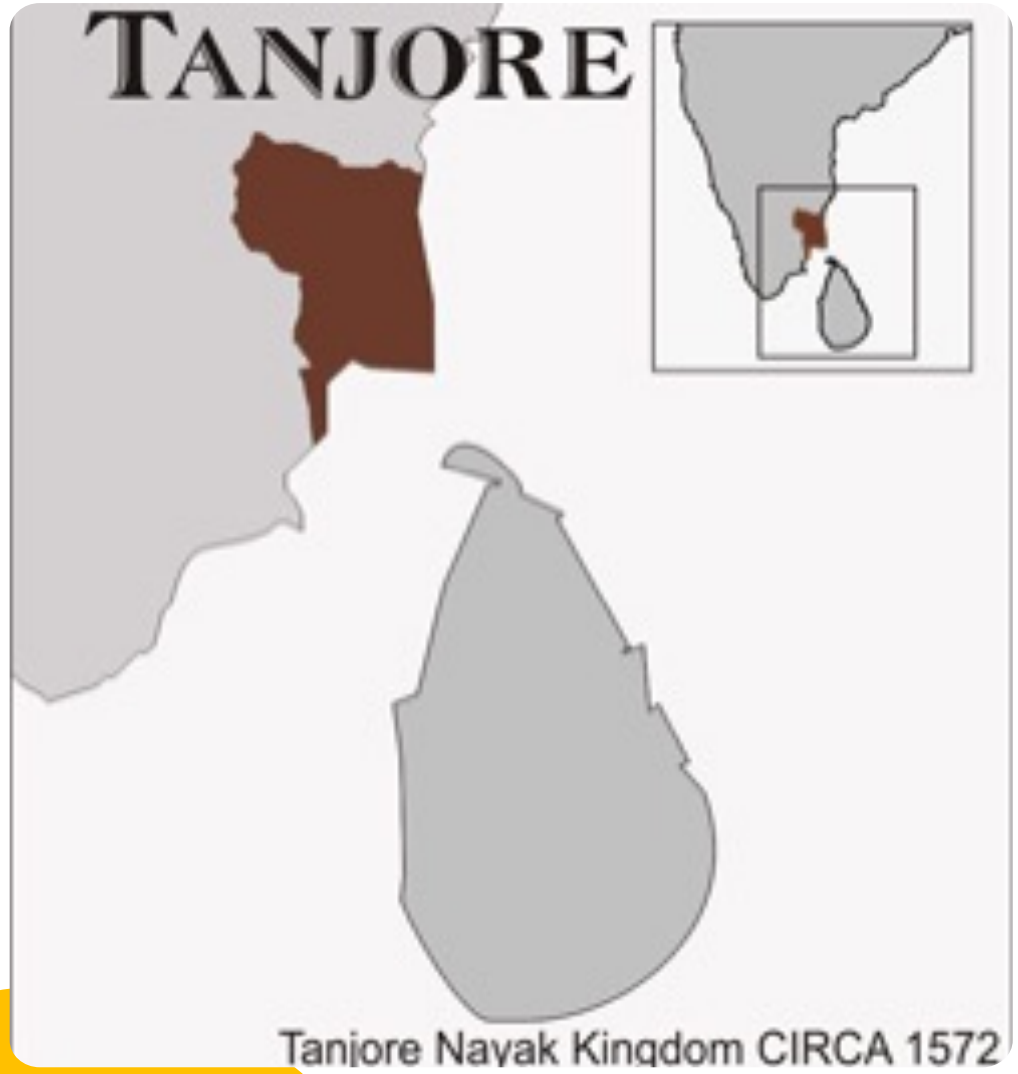

- १७ शतके एषा तञ्जावूरुनगरे जाता ।
- राजा रघुनाथनामकः एतस्याः पतिः ।
- 'रघुनाथाभ्युदय ' नामकम् ऐतिहासिकं काव्यं रचितवती अस्ति एषा ।
- पतिं श्रीरामस्य अवतारं मत्वा काव्यं रचितवती अस्ति ।
- स्वस्य बहुभाषाप्रावीण्यं कविताप्रागल्भ्यं च स्वग्रन्थे साभिमानं वर्णितवती अस्ति एषा ।
- रघुनाथाभ्युदयकाव्यं न केवलं काव्यदृष्ट्या, अपि तु ऐतिहासिकदृष्ट्या अपि विशषमहत्वम् अर्हति ।
- रघुनाथनायकस्य आस्थाने आशुकवितारचनासमर्थाः बह्व्यः कवयित्र्यः आसन् इति श्रूयते ।
- तासु अन्यतमा ‘मधुरवाणी ' नाम कवयित्री रघुनाथनायकेन रचितं तेलुगुरामायणं संस्कृतेन अनूदितवती अस्ति ।

गङ्गादेवी

- एषा विजयनगरस्थापकस्य बुक्करायस्य स्नुषा ।
- कम्पणरायस्य पत्नी ।
- 'वीरकम्पणरायचरितम्' इति काव्यं रचितवती अस्ति । ‘
- 'मधुराविजयम्'इति तस्यैव काव्यस्य अपरं नाम ।
- एतत् अपि ऐतिहासिकं काव्यम् ।

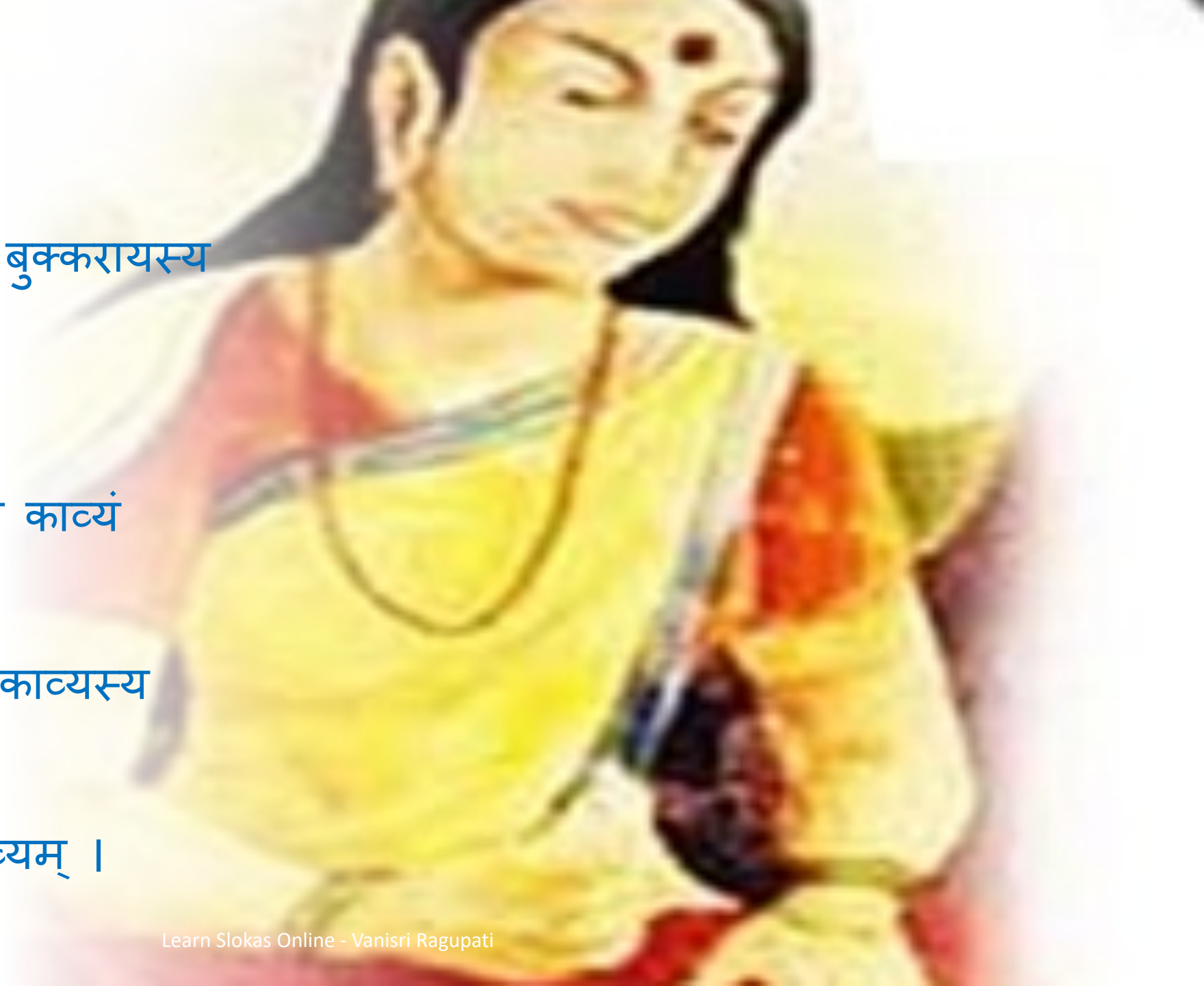

गङ्गादेवी

- गङ्गादेवी चतुर्दशे (१४) शतके आसीत् ।
- एतस्याः काव्यस्य भाषा सरला ।
- एतस्याः कल्पनाः नूतनाः सन्दभोर्चिताः च भवन्ति ।
- वर्णनानि न अतिदीर्घाणि, न नीरसानि वा ।
- अतः एव प्रसिद्धेषु काव्येषु अन्यतमत्वेन परिगण्यते एतस्याः काव्यम् अपि ।

देवकुमारिका

- एषा उदयपुरराजवंशीया, राज्ञः अमरसिंहस्य पत्नी च ।
- एषा १७ शतके आसीत् ।
- 'वैद्यनाथप्रासादप्रशस्तिः' इत्येतत् प्रशस्तिकाव्यं रचितवती अस्ति एषा ।

क्षमाराव्

- एषा गतस्य शतकस्य पूर्वार्धे स्थिता श्रेष्ठा कवयित्री ।
- महाराष्ट्रराज्ये जातायाः एतस्याः पिता शङ्करपण्डितः, माता उषा ।
- वैद्यं राघवेन्द्रराव्वर्यं परिणीतवती एषा संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे विशेषपरिश्रमं कृतवती अस्ति ।
- एतस्याः १२ कृतयः मुद्रिताः सन्ति ।
- तासु 'शङ्करजीवनाख्यानम्' 'तुकारामचरितम्', 'स्वराज्यविजयः' इत्यादीनि महाकाव्यानि।

क्षमाराव्

- 'मीरालहरी' तया विरचितं खण्डकाव्यम् ।
- 'विचित्रपरिषद्यात्रा' नामके लघुपुस्तके अन्ते संस्कृतप्रचारविषये तया एवं प्रार्थ्यते -

संस्कृताधीतिनः सन्तु सर्वे भारतभूमिजाः ।
संस्कृतेनैव कुर्वन्तु व्यवहारं परस्परम् ।।
संस्कृतज्ञानमासाद्य संस्कृताचारवृत्तयः ।
सर्वतः संस्कृतीभूय सुखिनः सन्तु सर्वतः ।।